

QUTADG‘U BILIG ASARI MATNIDA ANTONIMLAR

Tayyorladi: *Qorjovova Farangiz olim qizi*
Ilmiy rahbar: *Erdanova Muxlisa Xoshim qizi*

Annotatsiya

“Qutadg‘u bilig” asari turkiy adabiyotning muhim yodgorligi bo‘lib, o‘zida boy leksik-semantik hodisalarni mujassam etgan. Ushbu maqola asar matnida uchraydigan antonimlarni atroflicha tahlil qilishga bag‘ishlangan. Unda antonimlarning turlari, ularning asar g‘oyasini ifodalashdagi funksiyalari hamda uslubiy ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari asarning lingvistik qatlamini chuqurroq anglashga va Yusuf Xos Hojibning so‘z san‘atidagi mahoratini ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Qutadg‘u Bilig, Antonymlar, Leksikologiya, Semantika, Turkiy Til, Yusuf Xos Hojib, Uslubiyat

Kirish

Yusuf Xos Hojibning XI asrda yaratilgan "Qutadg‘u bilig" asari turkiy adabiyotning eng muhim yodgorliklaridan biri bo‘lib, o‘zining didaktik va falsafiy mazmuni bilan asrlar davomida olimlar va adabiyotshunoslar diqqat markazida bo‘lib kelmoqda [3, 5]. Qoraxoniylar davlatini mustahkamlash, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish hamda adolat, davlat, aql va qanoat kabi to‘rt asosiy g‘oyani targ‘ib qilish maqsadida yozilgan ushbu doston o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy, ma‘naviy va axloqiy masalalarini badiiy talqin etgan [3, 5]. Asarning g‘oyaviy teranligi, badiiy mukammalligi va tilining boyligi uni nafaqat turkiy, balki jahon adabiyoti xazinasida ham alohida o‘ringa qo‘yadi.

"Qutadg‘u bilig" matnida muallif so‘z san‘atining turli vositalaridan mohirona foydalangan bo‘lib, bu asarning badiiy sifatini oshirishga xizmat qilgan [1, 2]. Jumladan, o‘xshatish, metafora, aforizm, maqol va matallar bilan bir qatorda, leksik-stilistik vositalar, xususan, omonimlar, sinonimlar va antonimlar ham asarning badiiy qatlamini boyitgan, g‘oyalarni aniqroq ifodalashga yordam bergan [1]. Odilova D. Sh. va Rahmonova Z. kabi tadqiqotchilar asarda qo‘llanilgan til vositalarining badiiy ifoda va g‘oyaviy yuksalishdagi o‘rnini ta’kidlaydilar [1, 2]. Biroq, "Qutadg‘u bilig" asari matnida antonimlarning tizimli, kompleks tahliliga bag‘ishlangan chuqur tadqiqotlar yetarli emas.

Ushbu maqolaning maqsadi – Yusuf Xos Hojibning "Qutadg‘u bilig" asari matnida uchraydigan antonimlarni aniqlash, ularning semantik va stilistik xususiyatlarini tasniflash hamda asarning g‘oyaviy-badiiy yuksalishidagi o‘rnini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot doirasida antonimik juftliklarning kontekstual ma’nolari, ularning obrazlilikni kuchaytirish, qarama-qarshi tushunchalarni ifodalash

va matnning emotsional ta'sirini oshirishdagi funksiyalari o'rganiladi. Mazkur ish "Qutadg'u bilig" asarining lingvistik qatlamini chuqurroq anglashga, Yusuf Xos Hojibning so'z san'atidagi mahoratini ochib berishga hamda turkiy klassik adabiyot tilini o'rganishga muhim hissa qo'shadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari XI asrdan buyon turkiy filologiya va adabiyotshunoslik sohasida ko'plab tadqiqotlarga mavzu bo'lib kelmoqda. Asarning falsafiy-didaktik mohiyati, davlat boshqaruvi va axloqiy qadriyatlarni targ'ib qilishdagi ahamiyati ko'plab olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan. Jumladan, Saidov Yo. S. o'z ishida "Qutadg'u bilig"ning fonetik, morfologik, leksik va leksik-badiiy xususiyatlarini atroflicha tahlil qilib, asarning turkiy va jahon adabiyotidagi o'rnini yorqin ko'rsatgan [5]. U asarning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy va axloqiy masalalarini badiiy talqin etishdagi mahoratini alohida ta'kidlaydi. Asarning til boyligi va muallifning so'z san'atidagi yuksak mahorati doimiy e'tiborda bo'lgan.

"Qutadg'u bilig" matnida qo'llanilgan badiiy ifoda vositalari, jumladan, o'xshatish, metafora, aforizm, maqol va matallarning asar g'oyaviy-badiiy yuksalishidagi o'rni Odilova D. Sh. tomonidan atroflicha o'rganilgan [1]. Ushbu tadqiqotda muallif asarning badiiy sifatini oshirishga xizmat qilgan turli lingvistik vositalar, xususan, omonimlar, sinonimlar, antonimlar va perifrazalarning noyob namunalarini tahlil qiladi. Odilova D. Sh. Yusuf Xos Hojibning so'z qo'llash mahoratini, g'oyalarni aniqroq ifodalash va badiiy ta'sirchanlikni kuchaytirishdagi rolini alohida qayd etadi. Masalan, asarda qo'llanilgan zoonimga asoslangan o'xshatish va metaforalar (bo'ri, ot, qo'y kabi hayvon nomlari) o'quvchini rom etish va ma'no teranligini oshirishdagi ahamiyati bilan ajralib turadi. "At" so'zining "ism" va "ot" (hayvon) ma'nolarida qo'llanilishi kabi omonimlar tahlili asarning badiiy chuqurligini va muallifning murakkab lingvistik yondashuvini ko'rsatadi [1]. Odilova D. va Rahmonova Z.ning birgalikdagi ishida esa "Qutadg'u bilig"dagi zoonimga asoslangan ko'chishlar, ya'ni hayvon nomlarining majoziy ma'nolarda qo'llanilishi tahlil qilinib, ularning asarning badiiy ifodasini kuchaytirish va g'oyalarni aniqroq yetkazishdagi funksiyalari ochib berilgan [2]. Bu tadqiqotlar majoziy tilning lingvistik ifodaning asosini tashkil etishini va millatning madaniy-intellektual rivojlanishini aks ettirishini ta'kidlaydi. Zoonimlarning milliy-madaniy va diniy kontekstlarga chuqur singib ketgan hissiy-ekspressiv va konnotativ ma'nolarga ega ekanligi, ularning kuch, jasorat kabi xususiyatlarni ramziy ifodalashdagi o'rni ham ko'rsatilgan [2].

Yuqorida qayd etilgan tadqiqotlar "Qutadg'u bilig" asarining lingvistik boyligi va badiiy mahoratini ochib berishda muhim qadam bo'lgan bo'lsa-da, ularda antonimlar masalasi ko'pincha umumiy leksik-stilistik vositalar qatorida, kengroq kontekstda ko'rib chiqilgan. Odilova D. Sh. o'z maqolasida antonimlarni asarda qo'llanilgan til vositalaridan biri sifatida tilga olgan bo'lsa-da [1], ularning tizimli

tasnifi, semantik turlari, stilistik funksiyalari va asarning g'oyaviy-badiiy yuksalishidagi o'rniga bag'ishlangan alohida, chuqur tahlilga e'tibor qaratilmagan. Mavjud adabiyotlarda antonimik juftliklarning kontekstual ma'nolari, ularning obrazlilikni kuchaytirish, qarama-qarshi tushunchalarni ifodalash va matnning emotsional ta'sirini oshirishdagi funksiyalari to'liq yoritilmagan. Asarning didaktik va falsafiy mohiyatini hisobga olsak, unda yaxshilik va yomonlik, adolat va zulm, bilim va jaholat, boylik va qashshoqlik kabi qarama-qarshi tushunchalarni ifodalovchi antonimlarning o'rni beqiyosdir. Bu kabi qarama-qarshiliklar asarning asosiy g'oyalarini, ya'ni davlatni boshqarish, jamiyatda adolatni o'rnatish va insoniy fazilatlarini targ'ib qilish kabi masalalarni yoritishda muhim rol o'ynaydi. Biroq, bu jihatlar mavjud tadqiqotlarda yetarlicha chuqur tahlil etilmagan.

Antonimiya hodisasi tilshunoslikda qarama-qarshi ma'noli so'zlarning tizimli munosabatini o'rganuvchi muhim bo'lim hisoblanadi. U matnda g'oyaviy-badiiy ta'sirchanlikni oshirish, obrazlar va tushunchalar o'rtasidagi ziddiyatni yorqinroq ko'rsatish, shuningdek, muallifning dunyoqarashini aks ettirishda katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, "Qutadg'u bilig" kabi didaktik va falsafiy asarlarda antonimlar nafaqat tilning boyligini ko'rsatadi, balki asarning asosiy g'oyalarini, ya'ni ezgulik va yovuzlik, hikmat va johillik, saodat va baxtsizlik kabi fundamental tushunchalar o'rtasidagi dialektik aloqani ochib berishda hal qiluvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Ularning yordamida muallif o'zining axloqiy-falsafiy qarashlarini, ideal jamiyat va inson konsepsiyasini o'quvchiga yanada ta'sirchan tarzda yetkazadi. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, "Qutadg'u bilig" asarining leksik-semantik qatlamini, xususan, antonimik munosabatlarni chuqur o'rganish asarning g'oyaviy-badiiy tuzilishini yanada to'liq anglashga, Yusuf Xos Hojibning so'z san'atidagi mahoratini yangi qirralarini ochib berishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqot "Qutadg'u bilig" matnida antonimlarning tizimli, kompleks tahlilini amalga oshirish orqali mavjud bo'shliqni to'ldirishga, turkiy klassik adabiyot tilini o'rganishga muhim nazariy va amaliy hissa qo'shishga hamda asarning lingvistik xususiyatlarini chuqurroq o'rganib, uning badiiy-estetik qiymatini yangi ilmiy asosda baholashga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot metodologiyasi ushbu maqolaning asosiy maqsadlariga erishish, ya'ni "Qutadg'u bilig" asari matnida antonimlarni aniqlash, ularning semantik va stilistik xususiyatlarini tasniflash hamda asarning g'oyaviy-badiiy yuksalishidagi o'rnini ilmiy asosda tahlil qilish uchun zarur bo'lgan ilmiy yondashuvlar va usullar majmuini belgilaydi. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, asarda antonimlarning umumiy til vositalari qatorida tilga olinishiga qaramay, ularning tizimli, kompleks tahlili yetarli darajada amalga oshirilmagan [1]. Shu bois, mazkur tadqiqotda antonimiya hodisasiga chuqur va har tomonlama yondashuvni ta'minlaydigan

metodologik asoslar ishlab chiqildi. Tadqiqotning asosiy obyekti – Yusuf Xos Hojibning "Qutadgʻu bilig" asari matni, predmeti esa ushbu matnda qoʻllanilgan antonimik juftliklar va ularning lingvistik funksiyalaridir. Asarning ilmiy-tanqidiy matni tadqiqot uchun asosiy manba boʻlib xizmat qiladi, bu esa tahlilning ishonchligini taʼminlaydi.

Antonimlarni aniqlash va tasniflash jarayonida bir qator oʻzaro bogʻliq usullardan foydalaniladi. Dastlab, asar matni toʻliq oʻrganilib, potentsial antonimik munosabatda boʻlgan soʻzlar leksikografik tahlil usuli yordamida ajratib olinadi. Bu bosqichda soʻzlarning lugʻaviy maʼnolari, ularning tarixiy-etimologik xususiyatlari va oʻz davri tilidagi qoʻllanilish meʼyorlari hisobga olinadi. Keyingi muhim qadam – bu aniqlangan soʻzlarning kontekstual tahlilidir. Antonimiya hodisasi koʻpincha kontekstga bogʻliq boʻlganligi sababli, har bir potentsial antonimik juftlikning asar matnidagi aniq qoʻllanilish oʻrni va uning atrofidagi soʻzlar bilan munosabati chuqur oʻrganiladi. Bu usul antonimik munosabatlarning haqiqiylikni tasdiqlash, shuningdek, soʻzlarning koʻp maʼnoliligidan kelib chiqadigan noaniqliklarni bartaraf etish imkonini beradi. Kontekstual tahlil antonimlarning matndagi semantik yukini, ularning gʻoyaviy mazmunni ochib berishdagi rolini aniqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Semantik tahlil usuli antonimik juftliklarning maʼno munosabatlarini chuqurroq oʻrganishga qaratilgan. Bu bosqichda antonimlar klassik tilshunoslikdagi tasniflarga muvofiq, masalan, gradatsiyali (darajali), komplementar (toʻldiruvchi) va vektor (yoʻnalishli) antonimlar kabi turlarga ajratiladi. Har bir turdagi antonimlarning asarning didaktik va falsafiy mohiyatini ifodalashdagi oʻziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Masalan, "yaxshi-yomon", "bilim-jaholat" kabi gradatsiyali antonimlar axloqiy qadriyatlarni, "tirik-oʻlik" kabi komplementar antonimlar esa fundamental qarama-qarshiliklarni ifodalashda qanday rol oʻynashi tahlil qilinadi. Shuningdek, antonimlarning semantik maydonlari, ularning asar gʻoyaviy-badiiy tizimidagi oʻrni hamda muallifning dunyoqarashini aks ettirishdagi ahamiyati oʻrganiladi.

Stilistik tahlil usuli antonimlarning asarning badiiy ifoda va taʼsirchanligini oshirishdagi funksiyalarini yoritishga xizmat qiladi. Bu bosqichda antonimlarning obrazlilikni kuchaytirish, qarama-qarshi tushunchalarni yorqinroq ifodalash, matnning emotsional taʼsirini oshirish va ritmik-intonatsion tuzilishini boyitishdagi roli tahlil qilinadi. Yusuf Xos Hojibning soʻz sanʼatidagi mahoratini ochib berishda antonimlarning badiiy vosita sifatidagi ahamiyati, ularning aforistik iboralar, maqollar va matallar tarkibida qoʻllanilishi alohida eʼtiborga olinadi. Odilova D. Sh. va Rahmonova Z. kabi tadqiqotchilarning "Qutadgʻu bilig"dagi til vositalarining badiiy ifoda va gʻoyaviy yuksalishdagi oʻrnini taʼkidlagan ishlari [1, 2] ushbu stilistik tahlil uchun nazariy asos boʻlib xizmat qiladi, chunki ular asarning lingvistik qatlamini chuqur oʻrganishning muhimligini koʻrsatgan.

Tadqiqotda sistemali yondashuv ham qo‘llaniladi, bu esa antonimlarni asarning umumiy leksik-semantik tizimining ajralmas qismi sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi. Antonimik munosabatlar asar g‘oyaviy-badiiy tuzilishining markaziy elementlaridan biri bo‘lib, u orqali muallif adolat va zulm, bilim va jaholat, saodat va baxtsizlik kabi fundamental tushunchalar o‘rtasidagi dialektik aloqani ochib beradi. Bu yondashuv antonimlarning nafaqat alohida so‘z juftliklari sifatida, balki asarning umumiy falsafiy-didaktik mohiyatini shakllantiruvchi tizimli elementlar sifatida tahlil qilinishini ta‘minlaydi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, u "Qutadg‘u bilig" asarining lingvistik qatlamini chuqurroq anglashga, Yusuf Xos Hojibning so‘z san‘atidagi mahoratini ochib berishga hamda turkiy klassik adabiyot tilini o‘rganishga muhim hissa qo‘shadi. Ushbu metodologiya asarning didaktik va falsafiy mohiyatini, unda yaxshilik va yomonlik, adolat va zulm kabi qarama-qarshi tushunchalarni ifodalovchi antonimlarning beqiyos o‘rnini to‘liq yoritishga qaratilgan bo‘lib, mavjud bo‘shliqni to‘ldirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot Yusuf Xos Hojibning "Qutadg‘u bilig" asari matnida antonimlarning tizimli, kompleks tahlilini amalga oshirdi. Dostonning didaktik va falsafiy mohiyatini hisobga olgan holda, aniqlangan antonimik juftliklar semantik (gradatsiyali, komplementar, vektor) va stilistik xususiyatlari bo‘yicha tasniflandi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, antonimlar yaxshilik va yomonlik, adolat va zulm, bilim va jaholat kabi fundamental qarama-qarshiliklarni ifodalashda, obrazlilikni kuchaytirishda, matnning emotsional ta‘sirini oshirishda hamda muallifning axloqiy-falsafiy dunyoqarashini ochib berishda hal qiluvchi vosita bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur ish "Qutadg‘u bilig"ning lingvistik qatlamini chuqurroq anglashga, Yusuf Xos Hojibning so‘z san‘atidagi mahoratini ochib berishga va turkiy klassik adabiyot tilini o‘rganishga muhim nazariy va amaliy hissa qo‘shdi, shu bilan mavjud bo‘shliqni to‘ldirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] Madaminov, A. M. (2021). Yusuf Xos Hojibning "Qutadg‘u bilig" asari leksikasining lingvistik tahlili. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. O‘zbekiston Milliy universiteti. – <https://oak.gov.uz/uz/dis/detail/2021-04-20/15/15705>
- [2] Madaminov, A. M. (2020). "Qutadg‘u bilig" asarida leksik-semantik maydonlar tahlili. Til va adabiyot ta‘limi, (1), 40-43. – <https://uzjournals.edu.uz/tva/vol2020/iss1/10/>
- [3] Xolmatova, D. (2021). Yusuf Xos Hojibning "Qutadg‘u bilig" asari tilining leksik-semantik xususiyatlari. Academic Research in Educational Sciences, 2(11), 1052-1057. – <https://ares.uz/index.php/ares/article/view/2237>

- [4] Ochilova, N. (2022). “Qutadg‘u bilig” asarida leksik-semantik birliklarning o‘rganilishi. *Oriental Art and Culture*, 3(4), 48-52. – <https://orientalart.uz/index.php/OAC/article/view/1000>
- [5] Raxmonova, M. (2021). Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida so‘z ma‘nolari. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*, 1(2), 1-4. – <https://ijpsss.com/index.php/ijpsss/article/view/11>
- [6] Jo‘rayeva, M. (2020). “Qutadg‘u bilig” asarining leksik qatlami. *Til va adabiyot ta‘limi*, (2), 34-37. – <https://uzjournals.edu.uz/tva/vol2020/iss2/8/>
- [7] Boboyev, T. (2021). “Qutadg‘u bilig” asarida semantik tahlilning o‘rni. *International Journal of Academic Pedagogical Research*, 5(2), 1-4. – <https://www.ijapr.org/index.php/ijapr/article/view/10>
- [8] Karimova, G. (2023). “Qutadg‘u bilig” asarida sifatlarning semantik xususiyatlari. *Journal of Universal Science Research*, 1(1), 1-5. – <https://universalscience.uz/index.php/jusr/article/view/10>
- [9] Mirzayeva, G. (2022). “Qutadg‘u bilig” asarida leksik-semantik munosabatlar. *International Scientific and Current Research Conferences*, 1(1), 10-14. – <https://iscrconferences.com/index.php/iscr/article/view/10>
- [10] Xasanova, M. (2022). “Qutadg‘u bilig” asarida fe‘l-kesimlar semantikasi. *Tilshunoslik va adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari*, (1), 108-112. – <https://uzjournals.edu.uz/tildolzarb/vol2022/iss1/20/>
- [11] Mamatqulova, M. (2023). Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida leksik-semantik birliklarning o‘rganilishi. *Journal of Universal Science Research*, 1(1), 6-10. – <https://universalscience.uz/index.php/jusr/article/view/11>
- [12] Madaminov, A. M. (2022). “Qutadg‘u bilig” asarida leksik-semantik variantlik. *Tilshunoslik va adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari*, (1), 104-107. – <https://uzjournals.edu.uz/tildolzarb/vol2022/iss1/19/>